

Əbədi mövzu: Əşrəf Hacıyevin bədii əsərlərində “qayıdış”

Arzu Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, Fəlsəfə İnstitutu, Azərbaycan.

E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9078-0327>

Annotasiya. Qayıdış dünya mədəniyyətinin əbədi, ontoloji qisminə aid mövzularındandır. Məqalədə qayıdış ruhunun müxtəlif təzahürlərində təcəssümü nasir, dramaturq, publisist Əşrəf Hacıyevin (1932-2001) 60-80-ci illərə aid bədii əsərlərində öz əksini tapıb. Varlıq fenomeni kimi qayıdışın fərqli aspektləri, motivlərinin versiyaları Ə Hacıyevin hermenevtik üslubunda, əsərlərinin ideyası və obrazlarının taleyində aşkara çıxarılarq təhlil edilir. Müəllif yazıcının təxəyyülündə yaratdığı mühit, bədii obrazlar vasitəsilə əslində gerçək insan ömrünün təkrarolunmaz anlarını canlandırmasını əbədi qayıdış hadisəsi kimi səciyyələndirir. **Açar sözlər:** əbədi mövzu, qayıdış, Əşrəf Hacıyev, ev-vətən, müharibə, xəyal, buxerang effekti, hermenevtik dairə

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.200>

Məqaləyə istinad: Hacıyeva A. (2020). *Əbədi mövzu: Əşrəf Hacıyevin bədii əsərlərində “qayıdış”*. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 127-133

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 09.07.2020; qəbul edilib – 16.07.2020

Eternal theme: “return” in Ashraf Hajiyev’s works of fiction

Arzu Hajiyeva

Doctor of Philological Sciences, Institute of Philosophy, Azerbaijan.

E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-9078-0327>

Abstract. Return is one of the eternal and ontological themes of world culture. In the article the personification of the spirit of return in its various manifestations traced in prose writer, playwright, publicist Ashraf Hajiyev’s (1932-2001) works of fiction, dating from the 60-80s. Various aspects, versions of the motives for returning as an existential phenomenon are revealed in the framework of the analysis of the hermeneutic style of A.Hajiyev, the ideas of his works and the fate of their images. The author characterizes the realization of the unique moments of real human life through environment and artistic images created by the author in his imagination as an eternal return.

Keywords: eternal theme, return, Ashraf Hajiyev, homeland, war, imagination, boomerang effect, hermeneutic circle

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.200>

To cite this article: Hajiyeva A. (2020) *Eternal theme: “return” in Ashraf Hajiyev’s works of fiction*. “Azerbaijan Literature Studies”, Issue I, pp. 127-133

Article history: received – 09.07.2020; accepted – 16.07.2020

Giriş / Introduction

“Əhvalatların sayı cəmi dördür” – Xorxe Luis Borxes belə düşünürdü. “Dörd dövrə” əsəsində [6, s.425-427] o, ədəbiyyat və incəsənətin bütün janrlarını nəzərdə tutaraq, iddia edirdi ki, nə ki əhvalat, hekayə var, hamısı dörd dövrdə, yəni dörd mövzu, ya süjet ətrafında fırlanır və adiblər həmin dörd əhvalatı sonsuz olaraq bu və başqa şəkildə danışmağa məhkumdurlar. Bunlardan birincisi qəhrəmanların hücum və müdafiə etdikləri möhkəmlənmiş şəhər-qala haqqında, ikincisi qayıdış, üçüncüsü axtarış, dördüncü Allahın intiharı (Frigiyalı Attis, Odin, Xrist barədə miflərdəki kimi) haqqındadır. Ən maraqlısı odur ki, yığcam təsnifatında Borxes qayıdış süjet-mövzusu ilə əlaqəsini vurğulayır, üçüncünü isə onun bir variantı kimi təqdim edir. Dördüncüyə qalınca, ölən allahlardan fərqlənərək nəzərə alsaq, onu da qayıdış dövrəsinə salmaq çətin olmaz. Bir sözlə, qayıdış dünya mədəniyyətinin əbədi və dəyişməz mövzularından biridir. Bu, onun arxetipik təbiəti, arxaik duyğularını, mifoloji təfəkkürə bağlılığı ilə şərtlənir. Digər tərəfdən, özündə məkan-zaman dairəsini ehtiva edən qayıdış ontoloji mənası ilə həyat haqqında fəlsəfi söhbətə çevrilir.

Qayıdış kəlməsinin doğurduğu bütün assosiasiyalar tərki edilən bir yerin, məkanın, mənbənin olması ideyasına istinad edir. Bu, Ev, yaxud Vətən mifologemidir. Mütləq, mücərrəd Ev-Vətənin konkret təzahürləri vardır, o, doğma ev, doğma torpaq, kənd, şəhər, ölkə də ola bilər, ailə, insan, millət də, yaddaş, insanın mənəvi iç dünyası (daxili nurlanma, yaxud özünəseyr zamanı), Allah (dini, mistik fəlsəfi təlimlərdə), məbəd də. Həm də maraqlıdır ki, Evə qayıdanda həmişə geriyyə dönrürsən, keçmişə qayıdırsan, lakin gələcəyə düşürsən. Başqa sözlə, həm qayıdan, həm onun qayıdışı Ev dəyişmiş olur. Buna insan hazırdır, bəlkə geriyyə boylanmadan irəli getmək, hətta yerində qalmaq daha məqbuldur?! Bəs onda qayıdış nədir? Yolun sonuna çatmaqdır, yoxsa yeni başlanğıca qədəm basmaq, nostaljidir, yoxsa merkantil, yaxud keçici, ani maraq, ümid, gələcəyə inamdır, ya üzücü mayusluq, qələbədir, yoxsa məğlubiyyət, taleyin üzə gülməsidir, yoxsa kinayəsi, sevincidir, yoxsa kədər, həyata dəvətdir, yoxsa ölümlə görüş, şərdir, ya xeyir?...

Əsas hissə / Main Part

Varlıq fenomeni kimi qayıdış zəngin daxili məzmunla malikdir. Burada mən qayıdış ruhunun müxtəlif təzahürlərindəki təcəssümü özündən sonra böyük ədəbi-bədii, publisistik, elmi irs qoymuş Əsraf Hacıyevin 60-80-ci illərə aid bədii əsərlərində izləməyə çalışacağıam. Yazıcının yaradıcılığında qayıdışın fərqli aspekt və motivlərinin versiyalarını şərti olaraq iki qismə ayırmaq olar. Birinci halda, o, dövrünün problemlərinə cavab axtararkən ya hansısa fikrini əsaslandırmaq üçün keçmişə fikrən səyahət edib, yaddaşındakı xatirələri, görüb-çəşitdiklərini dirçəldir. Bu xüsusiyyət əslində onun bütün əsərlərinə, o cümlədən sosioloji əsərlərinə, publisistikasına da xasdır. İkinci halda qayıdışın çeşidli formaları bədii obrazların həyatında baş verir.

Əsraf Hacıyev, özü dediyi kimi, hamını “olmazın məhrumiyyətlərə düşər etmiş alman faşizminə qarşı müharibə şəraitində və müharibədən sonrakı ac-yalvac illərdə” böyütmüşdü [4, s.52]. Böyük Vətən müharibəsi başlayanda doqquz yaşı vardı. Əsərlərində, hafizəsində detalları ilə həkk olunmuş məhz o ağır məşəqqətli illərin hadisələrinə, duyğu və assosiasiyalarına dönə-dönə qayıdır. O zamanı sanki iki cür görür: biri, elə həmin müharibə illərində qalan uşağın gördüyü kimi canlı, parlaq boyalarda, o biri – keçmişin tablosunu əhatəedici baxış ilə bütövləşdirib indidən gördüyü kimi. “İtkin atanın oğlu” povestində (1961) bu uşaq atası müharibədə itkin düşmüş məktəbli İrşaddır. Əsraf Hacıyev kiçik qəhrəmanın taleyi təmsalında müharibə dövründə öz doğma yurdunu, kəndini real hadisələri, gözəl təbiəti – Kəçəldağı, Komurad dağı, Yuxarı Sərgəndan meşəsi, Qaraçayı, Qaynarbuluğu, Ali buluğu ilə, gözəl və fədakar insanların iztirab-acıları, rəşadətli ilə təsvir etmiş və burda həyatından avtobiografik epizodlar bədii əksini tapmışdır.

Povestdə hadisələr cəbhədən uzaqda, kənddə, arxa cəbhədə cərəyan etsə də, müharibə öz ağır, sarsıdıcı zərbəsinin ağırsını hər bir ailəyə daddırmiş, onlara ələm-kədər gətirmişdir. Kişilər

cəbhəyə getmiş, kəndin dər-dərinin bütün yükü qoca, qadın və uşaqların çiyinlərinə düşmüşdür. İrşad məktəbli olmasına baxmayaraq, ailənin hər bir dərəcəyə qatlaşır, anasının ölümündən sonra, nəvəsinə və kiçiyəşli bacarıları dolandırmaqlı olur. Həm məktəbdə oxuyur, həm evdə, həyat-bacada işləyir, həm kolxozda çalışır. Vətən xainini ifşa edib, qəhrəmanlıq göstərən, medalla təltif olunur. Ekstremal vəziyyət məşəqqətləri, kədərini ilə onu sındıra bilməmiş, əksinə vaxtından tez yetişdirmiş, ağıllı, qətiyyətli, fədakar və nəcib xarakter kimi formalaşdırmışdır. Təacəbüllü deyil ki, müharibə biddə kədər, göz yaşları, qan selləri, günahsız qurbanlar, ölümlə yanaşı, igidlik, rəşadət, xilaskarlıq, insanlıq kimi müsbət təsəvvürlər də oyadır. Qayıdış müharibənin oyatdığı daha bir əsas assosiasiyadır. Zira milyonlarla insanın həlak olduğu müharibədən sağ qalıb evinə dönməsi həm əsərin, həm də yolunu gözləyənlərin ən böyük istəyi, xəyalıdır.

İrşad da uşaq xeyallarında dönə-dönə atası ilə görüşür, onu qaytarmağa çalışır. O, xəritədə Qərbi Dvina çayını taparaq, saatlara baxıb atasının burada necə itib biləcəyini təsəvvürünə gətirmək istəyir, “...xəyalı axtarırlar çıxır, min cür bəhanələr, təsəvvüflər düşünür taparaq, atasını qonuyur, məşəsin xəlvət yerində onunla görüşüb, söhbətlaşırdı...”, sonra haradansa uçub gələn gümüş rəngli təyyarəyə minib evlərinə qayıdırdılar. Bəzənsə gələcək günlər İrşada “gözəl və işıqlı görünürdü. O, bir vaxt atasının qayıdacağına ümid bəsləyir, anasının diriləcəyinə belə əminləşirdi” [5, s.95]. Günlər ötüb keçdikcə isə xəyalında atası səfil bir səyyah kimi canlanır. “Bu cəfakəş səyyahın paltarları cır-cındır içərisindədir, üzünü saqqal basmış, saçları dağılmış, gözləri çuxura düşmüşdür. O taqətsizdir. Amma bir yerdə qərar tutmur. Göz işlədikcə uzanan boş və kimsəsiz yolla gəlir, hey gəlir. Yol isə qurtarmır” [5, s.86]. İrşad bilir ki, o, son nəfəsində dayanmayacağıdır... Povestin sonunda İrşad nəhayət atasından məktub alır. Öyrənir ki, o, əsir düşübmiş, qaçıb partizanlara qoşulub, indi yəne ordudadır. Müharibə hələ bitməsə də, qələbə yaxındadır. Bu məktub İrşada olduğu kimi, oxucuya da atanın qayıdacağına sanki bir ümid verir.

Əsraf Hacıyevin nisgilli müharibə illərindən bəhs edən “Yol kənarında ağac” hekayəsi də romantik uşaq qəhrəmanının – atası cəbhədə döyüşən Səhrabin həyatından bir lövhədir. Səhrab gecələmlik olduğu stansiyada yaralandığına görə ordudan tərxis edilib həmişəlik evinə buraxılan bir gənc əsgərdir. Əsgər stansiyadakıların məsləhətini dinləyib, səhranın açılımasını gözləmir, anasını tez görüb, sevincinə üçün gecə qar-çovğunda dəmiryolunun yaxınlığındakı kəndlərinə yollanır. Səhrab məlum olur ki, o, görünür, tələsdiyindən kəşə yolla gedib, çəpəri adamlıq və nə vaxtsa qazılmış quyuya düşüb ölmüşdür. Qayıdış sevinci, xoşbəxtliyi məşum təsəvvüf üzündən bir andaca yasa, faciəyə çevrilir. Yaşa dolmuş Səhrab illər sonra həmin yerə gəlib, nisgilli günlərin şahidi, qocalmış qarağacına baş çəkər, onun dinc səma altında boy atan cavan pöhrələrini görüb təskinlik tapır ki, ağac o günlərin dərini tək çəkmir.

“Yetim səgah” hekayəsi sonu ölüm-itimlə olmasa da, yəne ayrılıqla bitən qayıdışın nisgilləndən danışır. Hekayənin qəhrəmanı Mirzəli müharibə zamanı almanlara əsir düşdüynə görə cəzalanacağından qorxaraq vətənə dönə bilməyən soydaşlarımızın ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Həyatın “döyəcəyib sıxı suyunu çıxardığı”, sərgəndan ömrü vətən və doğmalarının həsrəti ilə keçmiş bu tənha, kimsəsiz qoca Federal Almaniyada yaşayır. Yalnız qırx ildən sonra nəhayət bir yol tapıb, doğma kəndinə turist kimi qayıdır, üç günlüyə. İllər öz işini görmüşdür. Kənddə hər şey dəyişmişdir. Arvadı Səlimə bu müddətdə olmasına məşəqqətlərə, məhrumiyyətlərə qatlaşaraq, “beş övlad böyütmüş, boya-başa çatdırmış, üç qız köçürmüş, iki oğlan evləndirmişdi”, ərinin xatirəsini yaşatmaq üçün adını nəvəsinə vermişdi. Mirzəlinin gəlişi hamını sevindirirə də, eyni zamanda ruhən sarsıdır. Səlimənin qəlbində giley, narazılıq baş qaldırır, “Tənhalıq, həsrət qəlbi mi deşəndən hardaydı axı o?! Galinkən dulluq damğasını daşıyanda hardaydı?! Hardaydı atasızlıq uşaqlarını mənəgənəyə salıb sıxanda?!” deyər hey fikirləşir [3, s.177]. Amma axırda o da anlayır ki, günahkar axtarmaq əbəsdir, çünki müqəssir yoxdur. Hekayənin sonunda böyük ailə aynabəndə Mirzəli kişinin başına yığışır, toydan (Mirzəlinin öz evinə onun adını daşıyan nəvəsinin toy günü qədəm basmasında da rəmzi bir mənə vardır) sonra qalan musiqiçilərin ifasında “Yetim səgah” dinləyirlər, dinlədikcə də, xatirələr qucağında həyatın kəcliyindən, tələslikdən sinələrini göynədən ağrı-acı, kədər göz yaşlarına çevrilir, qəlblərini təmizləyib duruldu, yüngülləşdirir.

“Yetim segah” xüsusi növ muğamdır. Hesab edilir ki, bu ad ona ətrafında digər şöbə və qrupların olmadığı üçün, yəni bir növ təklifiyə görə verilib. Estetik-psixoloji cəhətinə görə, o, həyatdan narazılıq, tələddən şikayət, nakam məhəbbət, vətən həsrəti, qarılıq, tonhəlik əhvalını ifadə edib insanda bədbin, ələmli, kədərli duyğular oyadır. Eynən “Yetim segah” muğamı üstündə köklənmiş bu hekayədəki kimi Əfrasiyab Bədəlbəyliyə görə, “Yetim segah”ın yarıqlı səslənməsinin bir səbəbi də “onun üçün seçilən qəzəllər mətninin son dərəcə bədbin mənalı sözlərdən ibarət olması və xanəndənin də bu muğamı həzrin oxuması”dır [2, s.65]. Belə isə, zənnimcə, hekayənin məzmununu qəzələ, yazıçının xanəndəyə bənzətmək olar. Bununla belə, Mirzəlinin doğmaları ilə bu dəfəki ayrılığında artıq zəif də olsa ümid işartısı görünür, bədbinliyində çox pəstdən də olsa ümid notları eşidilir.

Göründüyü kimi, doğma yerlərə, öz vətəninə, ailəsinə qayıtmaq, hətta bu qayıdışa azacıq ümid belə xoşbəxtlik bəxş edir, əksi isə bədbəxtlik, acı gətirir. Lakin elə də olur ki, “Ürəkdə səs” povesti, “Məktub”, “Əntiqə” novellalarındakı kimi, insan nəyə görə doğma diyarını, evini tərk edib, bir də buraya dönməyəcəyinə qərar verir, necə deyirlər, özü özüne ağır ayrılıq hökmünü oxuyur. Yazıçının çap edilmiş əsərlərindən olan “Ürəkdə səs” povestinin qəhrəmanı Pərviz otuz beş yaşlı istedadlı, tanınmış jurnalistdir, hörmət sahibidir. Bununla belə, qəlbində keçmiş acı xatirələrindən dolayı ötüb keçməyən bir narahatlıq var. Uşaqlığı kənddə – Qaraqaclıda keçən Pərviz müharibə və müharibədən sonrakı illərin iztirablarını unuda bilmir. Atası müharibədən qayıtmamış, anası nisgilə, intizara tab gətirməyib dünyadan köçmüş, evləri boş və kimsəsiz qalmışdır. Hərnlənmiş vətəngə müdiri Səfərin yeganə dostu Lətafətə bəslədiyi inanca, kövrək duyğuların təhçir etməsi, baliqçi babasının incitməsi qəlbinə ağır yara vurmuşdur. Lakin nədənsə o, bütün bədbəxtliklərinin günahını doğma kənddə görür. Babası oləndən sonra onu tərk edir və bir də “bu nisgilli, rəhmətsiz torpağa” ayaq basmayacağına and içir. Sözüna əməl etsə də, kənddən çıxdığı günü tez-tez xatırlayır və kədərlənir, çünki “bir daha Qaraqaclının üst tərəfindən əyilib axan Kürün sahilində, baliqçi qayığında oturmayacaq, suların şirlitüsü və həzin nəğməsinə dinləməyəcəkdir”. Aradabir məxluqaya tutulur, onda yadıqlı əmələ gəlir, inadla susur, hər şey ona mənasız görünür, incik, kədərli olurdu. Bundan ən çox ailəsi, arvadı və qızı əzab çəkir. Səbəbsiz onun öz kökləri ilə bağları qırması, qəlbindəki dədə-baba yurduna qayıtmaq, tanış, dostları ilə yenidən görüşmək istəyini böğməsi idi. Lakin təsadüfən rastına çıxardıqı sadə, xeyirxah insanlar özləri də bilmədən onun öz halını, nə istədiyini, nə axtardığını anlamasına, qəlbində susduğunu səs, vicdanının səsinə eşitməsinə kömək edirlər. Bu getdikcə güclənən səs onun qarşısında qayıdış yolunu açır. Artıq Pərviz həyatının ona mənəvi rahatlıq, bəniş gətirəcək yeni mərhələsinə qədəm basır.

“Konfet” hekayəsindəki (1968) [3, s.76-84] qayıdış motivi bir qədər fərqlidir. O, sənət dili ilə desək, əvvəllər mühüm və konkret bir rol oynadığını doğma bir yerə başqa amplituda qayıtmağın əzabından bəhs edir. Əslində söhbət elə teatrda gedir. Hekayənin qəhrəmanı uzun illər teatrın priması olmuş Züleyxa xanım artıq toqəddə çıxmışdır. Aktarisa kimi səhnədə ahi qadın, qarı rollarını oynamışdısa da, həqiqi qocalığı yaşamağın bu dərəcədə ağır olacağını heç düşünməmişdi. Yazıçı onun psixoloji yaşantılarını, daxili həyəcən və tələşməni, küskünlüyünü təsvir edir. Sevimli işindən məhrum olması bir yana qalsın, peşəsinə xas atributları da bilmərrə yox olub: şöhrət azalıb (satıcı onu tanımır!), bir vaxtlar tamaşalarına çiçək dəstələri, hədiyyələrlə gələn pərəstişkarları onu unudub. Ən çox acı verənsə teatr həsrətidir. Doğrudur, teatrdan qarıpandan tutmuş aktyorlara qədər hamı onu sevinclə qarşılayır, hörmət edir, bütün premyeralara dəvət edirlər. Lakin, heç kəsə deməsə də, teatra qonaq qismində getmək, həmişə səhnə arxasından seyr etdiyi tamaşaya zaldan baxmaq ona ağır gəlir. Xalq teatrından davət edilmiş istedadlı gənc aktarisa – yeni prima haqqında təriflər onun da qulağına çatmış, qısqanclıq qarışıq maraq oyatmışdır. Bu dəfə premyeraya dəvətə etiraz etmir, qızı və kürəkəni ilə teatra gedir. Əzəb bildiyi tamaşanın əvvəlcə sanki iki gözəl seyr edir: mən bu yeri belə oynayırdım, o belə. Bir qədər sonra özü də hiss etmədən müqayisədən əl çəkir, ona elə gəlir ki, tamaşada oynayan elə o özüdür. Fasilədə səhnə arxasına, gənc aktarisanı təbrik etməyə tələsir. Məlum olur ki, Züleyxa xanım kimi o da “Əyripençə ayı” konfetini sevir. Beləliklə, qayıdış spiralin yeni hələsində baş verir: teatrdan köhnə nəsil

gedir, onların işini davam etdirən yeni nəsil gəlir. Təzələnən aktyor nəsiləri teatr əbadi yaşadır. Teatr olmalıdır. Əsas da budur. Əsərin qəhrəmanı bunu, görünür, başa düşür.

Qayıdışın daha bir növü də vardır ki, insanın yaxşı, ya pis əməllərinin, xeyirxah ya şər, qəbih işlərinin əvvəl-axır ona qayıdacağına inama, başqa sözlə, bədəl, mükaafat, ya cəza haqqında baxış əsaslanır. Dilimizdə bu özünəməxsus mənəvi bumeranq effektini ifadə edən söz və məsələlər əs deyil. “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə təkərsən aşına o da çıxır qaşığına”, yaxud “Can deyar, can eşidər”, “Özgəyə qazdığı quyuya özündən düşərsən” kimi atalar sözləri əsasız olmayıb, əsrlərin təcrübəsinə arxalanır. Bəzi frazeologizmlər “bumeranq effekti”nin fəvqəltəbii mahiyyətinə istinad edir. Məsələn, kimsədən xeyirxahlıq, şəfqət görəndə ona “Allah qabağına çıxarsın”, yaxud “Balalarından görəsən” deyə xeyir-dua verir, kimsənsə insafsızlığından, alçaqlığından qazablananda “Allah cəzani versin” deyib qarğış edirlər.

Əşrəf Hacıyev dünyada nə isə ali bir ədalətə varlığına, yəni yaxşılığın da, pisliliyin də yerdə qalmayacağına, əməllərinin nəticələrinin gec, ya tez yiyələrinə qayıdacağına inanır. Diqqət edilsə, bu məqam onun bir çox əsərlərində rast gəlmək olar (“Haqqın əli uzundur”, “Qazavü-qədar”, “Astronomiya dərəsi”, “Siyahı”, “Daş güzgu” və s.). “Haqqın əli uzundur” dramının (1981) ideyası artıq andından bəlli olur. Mürəkkəb kompozisiyalı əsərdə tərdrən açılan bu ideya personajların dilindən də səslənir: “...adam öz bəd əməllərini nə qədər ört-basdır eləsə də, haqqın əli uzundur. Gec-tez onu axtarıb tapacaq, yaxasından yapışdırıb cavab istəyəcək”. Sonda haqqın uzun əli əsərin məntəvi qəhrəmanı institut direktoru Mansur Mürsəlova da çatır, təxdiqi xeyirxahlıq, nəciplik maskasını üzündən qoparıb, haqqı xəbis siması, bəd əməlləri aşkara çıxıb ifşa olunur.

Biz nə vaxtsa yazılmış hər hansı bir kitabı oxuyanda (fərqi yoxdur, bədi, elmi, siyasi, fantastik və s.), tarixi sənədlərə tanış olanda, yaxud incəsənət əsərlərini, tutalım, gözəl bir tablona, ya heykəli seyr edəndə, sanki keçmişə qayıdır, onlarda əks olunan dövrün ruhunu, müəlliflərinin niyyətini, gələcəyə ötürmək istədikləri gizli mənalara anlamğa çalışır. Bu baxımdan təfsirin “hermenevtik dairə”si əbadi qayıdışın təcəssümüdür, – deyə bilərik. Lakin təfsir konsepsiyalarından asılı olaraq, “hermenevtik dairə”yə yanaşmalar da müxtəlifdir. Onlardan bəlkə də ən məşhuru əsərin ilkin mənəvi-niyətini, məqsədini üzə çıxarmaq üçün şərhçinin müəllifi aralarında mövcud olan – bəzən hətta əsrlərlə ölçüləcək qədər böyük – zaman məsafəsini fikrən aradan qaldırıb onun cildinə girməsini, yəni O olmasını tələb edir. Özgənin daxili ələminə, yaşadığı dövrün ruhuna nüfuz etmə xüsusi üsullar, ən əsası, hissi şəriklik vasitəsilə həyata keçirilir.

“Ürəkdə səs” povestində bir epizod oxucunu bu cür hermenevtik dairəyə salır: jurnalist Pərviz Əlizadə Böyük Vətən müharibəsi zamanı 21 yaşında qəhrəmancasına həlak olmuş sadə döyüşçü zabit haqqında məqalə yazmışdır. Əlindəki material gəncin hərbi məktəb müdavimi geyimində bir şəkli və onun cəbhədən anasına göndərdiyi bir dəstə saralıb solmuş üçkünc məktublardır. Məktublarda oxuduqları və ətrafında baş verən, mənəvi sakitliyini pozub rahatsız edən hadisələr emosional-psixoloji cəhətdən onu “Dairə”yə girməyə hazırlayır. Məqam, nəhayət, yetişir və qəhrəmanın gecəyansı qəfiləndən yuxudan oyanması ilə başlayır:

“O durdu, adyalı çiyinə salıb, ayaqyalın mətbəxə getdi. İşığı yandırdı, dala döndüb, kağız-qələmi götürdü, əyləşib sinəsinə dördkünc, kələ-kötür mətbəx stoluna dirədi. O, daqiqədəcə xəyalı Don sahillərinə uçdu. Hər iki tərəfdən lülələri çaya yönəlmiş ağzi alovlu toplanı gördü, dik burun minomoyların torpağa tapındığını gördü, cucə üstünə şığıyan qırğı kimi qalxıb-ənən təyyarələri gördü, yeri eşib haray qoparan tankları gördü. Çayın üstünü qatı tustü dumanı almışdı. İnsan seli alış-ağla yüyürür...”

O sobanın ağzından gözqamaşdırıcı bir parlıt yayaaraq axan qaynar kütlənin əlamətlərini arayıb-axtarmağa başladı. Tərli sifətlər gözləri önündən keçdi. Ona elə gəldi ki, əllərində avtomat tutmuş, şinəl geymiş bu adamlar bir-birindən heç nə ilə seçilmirlər. Sifətlər gərgindir. Yuyururlar. Hamısı bir-birinə oxşayır. Lakin necə oxşaya bilərlər? Hər birinin yolu var. Kimininki uzadıqan, kimininki yaxından başlayıb. O, ani olaraq divara söykədiyi hərbi məktəb müdavimi şöklinə nəzər saldı: üzünün ifadəsi necə də yumşaqdır. Bərdən bu ifadə hayqıran toplanın sədəsi altında sərtləşib bərkidir. Pərviz çiyində gənc zabitin təmasını hiss edir...

Nəhayət, o, avtomat qələmi yazılı vərəqlərin üstünə atıb, başını qaldırır, lakin hələ də özünə gəlmir. Bir az bundan qabaq şahidi olduğu döyüş lövhəsi gözləri önündən çəkilir. Yalnız çiy-nindən sürüşüb düşən adyal onu mətbəxə, kələ-göttür stolun arxasına qaytarır. ... Xəyalı yena Don sahillərində dolayır, qanı ilə yuyulmuş qara torpağa gömülən bir oğulun taleyi onun bütün varlığını titdirir..."

Maraqlıdır, bir neçə il öncə Əşrəf Hacıyevin bibliografiyasını hazırlayarkən, öyrəndim ki, həqiqətən 1958-ci ildə "Azərbaycan gəncləri" qəzetində [1, s.3] onun belə bir yazısı dərc edilmişdir. "Minlərdən biri" adlanan məqalə 1943-cü ildə Donun sağ sahilində döyüşdə qəhrəman-casına həlak olmuş gənc, Əli Bayramlı sakini Ağaxan Gözəlov və onun anasına yazdığı məktublar barədədir. Deməli, povestdə müəllif əslində öz yaradıcılıq prosesinin bir məqamını təsvir etmişdir. Yazı prosesində oxuduğu məktublarnın mənasına o dərəcə dərinədən nüfuz edə bilmişdi ki, tala-tümlü hissələri, sərhədsiz təxəyyülü onu zaman və məkan bəryerini aşaraq müharibənin odu-alovu içinə salmış, qanlı döyüşü, ölümə gedən əsgərləri yaxından öz gözləri ilə seyr etmiş, duyduqlarını duymuşdur...

Hermenevtik yanaşma Əşrəf Hacıyevin keçmiş qayıdış kimi tarix haqqında düşüncələrinə xasdır. "Gözəllər zinəti" radio-pyesində [7] bu cür yanaşma özünü personajların tarixə həssas münasibətində, qədimdə baş vermiş müdhiş hadisələrin acısını duyaraq daxilən yaşamalarında, kongenial anlamalarında, empatik duyğularında, öz mənəvi təcrübələri ilə müqayisəsində göstərir. Maraqlıdır ki, onlar tarixi fakt və sənədlərə, o cümlədən arxeoloji materiallara istinadla keçmişin adekvat mənzərəsini canlandırmaq mümkündürmü, yoxsa keçmiş haqqında deyilənlər sadəcə narrativ, tarixçidən asılı olaraq çoxsaylı subyektiv yozumlardan biridir kimi suallara cavab axtarı, bir-biri ilə mübahisə edir, fikirlərini bölüşürlər.

Nəticə / Conclusion

Əşrəf Hacıyevin bir neçə əsərinin nümunəsində çoxsəməli qayıdışın bəzi tərəflərinə nəzər saldıq. Əslində, hər bir əsərin, hər bir obrazın öz qayıdış özəlliyi vardır. Ən əsası isə odur ki, yazıçı gerçək insan talelərində yaşanan təkrar olunmaz anları, məqamları təxəyyülündə yaratdığı mühit, bədii obrazlar vasitəsilə canlandırarkən, əslində həmin anları yenidən dünyaya qaytarmış olur, ədəbiyyətə qovuşdurur.

Ədəbiyyat / References

1. "Azərbaycan gənclər" qəzeti, 22 oktyabr 1958-ci il, №126.
2. Bədəlbəyli Əfrasiyab. Musiqi lüğəti. Bakı, "Elm", 1969.
3. Hacıyev Əşrəf. Daş güzgü (Novellalar). Bakı, "Yazıçı", 1988.
4. Hacıyev Əşrəf. İnsanlıq dərəsi. Mir Cəlal. Müasirlərinin xatirələrində və yaradıcılığında örnəklər. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB, 1998.
5. Hacıyev Əşrəf. İtkin atanın oğlu. (Povest). Bakı, Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1961.
6. Borxes X.L. Chetire tsikla. Borxes X.L. Kolleksiya: Rasskazı; Esse; Stixotvoreniya: Per. s isp. SPb: Severo-Zapad, 1992.
7. Hacıyev Əşrəf. Gözəllər zinəti radio-pyesi.
<https://www.youtube.com/channel/UC7MiD-JHD93pfF8YAnqLXNw>

Вечная тема: "Возвращение" в художественных произведениях Ашрафа Гаджиева

Arzu Gadjieva

Доктор филологических наук, Институт Философии НАНА. Азербайджан.
E-mail: arzuhaciyeva@mail.ru

Резюме. Возвращение является одной из вечных, т.н. онтологических тем мировой культуры. В статье олицетворение духа возвращения в разных его проявлениях прослеживается в художественных произведениях прозаика, драматурга, публициста Ашрафа Гаджиева (1932-2001), относящихся к 60-80-м годам XX в. Различные аспекты, версии мотивов возвращения как бытийного феномена раскрываются в рамках анализа герменевтического почерка А.Гаджиева, идей его сочинений и судеб их образов. Изображение писателем фактически уникальных моментов реальной человеческой жизни через создание в своем воображении атмосферы, художественных образов автор характеризует как вечное возвращение.

Ключевые слова: вечная тема, возвращение, Ашраф Гаджиев, дом-родина, война, воображение, эффект бумеранга, герменевтический круг